

МСЦ

БЕОГРАД

9–12. IX 2009.

**НАУЧНИ
САСТАНК
СЛАВИСТА
У ВУКОВЕ
ДАНЕ**

КЊИЖЕВНОСТ И КУЛТУРА

39/2

БЕОГРАД, 2010.

Данијела Петковић
Београд

ЕТИЧКИ КОДОВИ ПАТРИЈАРХАЛНЕ КУЛТУРЕ У ЕПСКИМ ПЕСМАМА ЕРЛАНГЕНСКОГ РУКОПИСА

Иако је очигледна конфесионална, национална и географска шароликост у епским песмама наше најстарије збирке, будући да потиче од бројних казивача, сабијених на простору Војне Крајине, неке опште норме патријархалног друштва стабилране су индиректно – кроз поступке јунака, њихове међусобне односе, односе према члановима породице и релације на хијерархијској социјалној оси (нпр. цар, харамбаша, слуга). Сваки поступак јунака имплицира одређени сужејни расплет, а он посредно открива став певача и средине (глорификација или осуда). Експлицитна дидактика и маркирање друштвено пожељног понашања присутни су у бројним рефлекторским и ауторским коментарима (наменклатура, атрибуција, похвале, покуде, вербални дуели, сентенце, поенте, завршне формуле). Овај рад истражује те појаве и уткане етичке норме, које одолевају чак и промени тачке гледишта певача у истој песми.

Усмена књижевност израста на подлози патријархалне културе, функционишући као својеврсни „текст“ у односу на „подтекст“. Народно стваралаштво, посматрано као „другостепени моделативни систем“¹, нужно апсорбује структурне елементе почетног социјалног модела, а то је свакако и етички кодекс одређеног друштва. Тако се и у епску песму утискују нормативни некадашње културе, и то, природно, они који се саображавају јунаку, централној тачки фокализације. Присутни су имплицитно, у поступцима протагонисте и релацијама које успоставља са осталим ликовима, и експлицитно, у систему директних ауторских или рефлекторских коментара.

Ниједан поступак јунака, посматран у духу нормативне етике, не може искључити социјум, те тако искључиво постоји као поступак према другоме, тј. успоставља се на нивоу друштвене релације. Међу њима се однос јунак – противник намеће као примарни, базични однос у структурни епске песме. Када се певачева тачка гледишта строго веже за један лик, једног јунака (а то је препознатљиво место епске поетске граматике), онда се углавном и сви поступци протагонисте, у етичком смислу, тумаче као друштвено пожељни

¹ J. Lotman, *Struktura umetničkog teksta*, Nolit, Beograd, 1976.

и исправни². Тако ће и песме *Ерлангенског рукописа*, уклапајући се у општи епски фонд, уздизати сваки вид јунаштва, било као победу над једним противником, сукоб појединца и чете, или сукоб чета³, било као јуначки подвиг спасавања, ослобађања, отимања девојке и плена, итд. Сваки поступак јунака имплицира одређени сижејни расплет, а он посредно открива став певача, колектива и етничку припадност. Исход мегдана је најављен већ почетним маркирањем протагонисте – певач га првог именује, просторно-временски локализује, или се задржава на његовом опису⁴. Ови сигнали откривају тачку гледишта певача и угао из ког потиче етичко процењивање поступака. Њима се придружује и вербални мегдан који претходи правом сукобу, као експлицитна форма моралног вредновања. Хришћанско милосрђе, нпр. даривање, ослобађање сужања за своју душу и душу својих родитеља у песми бр. 127, део је поступка етичке идеализације јунака и истовремено имплицитна дидактичка поента.

Међутим, нису ретки примери сасвим супротног понашања; пре би се могло рећи да јунаци *Ерлангенског рукописа* често поступају крајње сурово или чак нечасно. Маркова зла нарав и чудновата ћуд⁵, препознатљиве црте његовог лика, програмирају ниже⁶ неких песама и ове збирке (бр. 105, 124, 151), па се његова суровост одобрава и готово очекује. Како је певачева тачка гледишта везана за његов лик, чак се и бруталност, превара, лукавост прихватају као исправни поступци, ако су циљ и намере часни⁷. Уосталом, дескриптивна етика допушта етички релативизам и нотира постојање различитих моралних начела у пракси.

Нешто слично налазимо и у песмама о хајдучима и ускоцима, само што је овде реч о усложњеној етичкој релацији колективни јунак – колективни противник, тј. о сукобима између и унутар чета. У њима ипак доминирају ликови вођа, харамбаша, капетана, те се тако превазилази колизија између

² Изузетак и осуда понашања, наравно, има, нпр. братоубиство, огрешење о побратимство, итд., али и ту јунак на крају мења свој морални став и покаје се. Ове теме и нису праве епске; наглашена трагика и психологизација ликова приближавају их баладама или новелистичким песмама породичне тематике.

³ М. Браун, *Српскохрватска јуначка песма*, Завод за уџбенике и наставна средства, Вукова задужбина, Матица српска, Београд, Нови Сад, 2004, стр. 145–152.

⁴ Развијени описи јунаковог одела, опреме и опремања су ретки у епским песмама *Ерлангенског рукописа*, али онде где се појаве (нпр. опис Рака капетана у песми бр. 81 или турског момчета у песми бр. 126), сугеришу да је реч о главном јунаку, носиоцу подвига, те је тако овде естетско у служби етичког начела.

⁵ Николај Тимченко сматра да је Марко Краљевић у песмама *Ерлангенског рукописа* приказан у лошем светлу, без наклоности певача. Нпр. у песми бр. 105 (варијанта о Марку орачу) поступа као „друмски разбојник“, убија Арапина, намерника, само због сабље и блага. (Н. Тимченко, *Две песме о Краљевићу Марку у „Ерлангенском рукопису“*, „Књижевност и језик“, 1966, св. 3, стр. 311–315.

⁶ Развијена епска биографија јунака, какав је Марко Краљевић, моделује, нијансира и себи подређује сиже, попуњавајући га детаљима сагласним с раније формираним јунаковим карактером.

⁷ Посматрајући и јунака и његовог противника у истој равни, као ликове са истим скупом особина, само са различитим предзнацима, Пламен Бочков истиче да поступци не одређују особине јунака, него карактеристике јунака одређују оцену његових поступака. Исправно јунаково понашање подразумева прекомсрност. (П. Бочков, *Непознати јунак*, Издаштво на Българската академия на науките, Софија, 1994, стр. 18. и 110–111)

епског захтева за индивидуалношћу⁸ и приказа заједничког, јединственог наступа групе јунака, чете. Песме о хајдуцима и ускоцима су доминантан епски круг *Ерлангенског рукописа*, који је привлачио пажњу истраживача, између осталог, и по другачијем, реалнијем, неулепшаном приказу начина живота.⁹ Верни поетски приказ атмосфере на граници и посебан хајдучки морал не значе нужно да етике нема, већ само да је измењена, прилагођена условима конфесионално мешовите средине и несигурних времена, а то је оно што овај зборник песама чини изузетним, самосвојним и драгоценим. Лако је уочити две групе песама – доминантнију, о сукобу ускока (хајдука) и Турака, и ону о поделама и сукобима унутар и између хришћанских чета (двоструко мањи¹⁰, али не и занемарљив број песама).

Иако би се очекивала национална мотивација у сукобу с Турцима, јунаци су неретко вођени социјалним и економским разлозима.¹¹ Чета Мандушића Вука (песма бр. 17), или у другој варијанти, војводе Јурише (песма бр. 164), дуго крстари у потрази за било каквим пленом. У песми бр. 72 Сењани избављају Јуру Десанчића тек кад се с његовом мајком нагоде о вредности награде. Негде на средини песме Петар Мркоњић ће се досетити да је срамота оставити друга и вратити се у Сењ без успеха, али на крају, ускочка чета ипак не одбија обећану напојницу. Тако молба мајке и ослобађање друга и сужња, дакле, помоћ слабима и невољнима као високо морални порив и формулативни епски идеал, остају у сенци материјалистичке мотивације, уцене и колебљивости када је реч о спровођењу акције до краја. Међутим, и у овом и у другим сличним примерима, није доведено у питање ни јунаштво ни морални став. Другачије историјске околности наметнуле су и другачији етички кодекс, који се, како добро примећује Хатица Крњевић, поклапа с оном познатом крилатицом „а кадар сам стићи и утећи/ и на страшну мјесту постојати“¹². Плен је значајно опстанак у смутним временима, на граници

⁸ М. Браун сматра да је замена појединачног јунака колективним ликом тешка, јер је то неспаска тема која не одговара индивидуалистичком принципу епске песме (М. Браун, *нав. дело*, стр. 151–152).

⁹ С. Назечић упоређује историјске изворе о хајдучким нападима на Дубровник и песме *Ерлангенског рукописа* у којима су те борбе нашле одраза. За разлику од песама о хајдуцима и ускоцима у Вуковој збирци, које дају знатно идеализовану слику хајдучије, „pjesme iz ovoga zbornika prikazuju nam vrlo realistički odnose u hajdučkim druzinama: svade oko plijena, izdajstva, napuštanje družine, gotovost hajduka da kidišu bez mnogo razmišljanja“ (S. Nazčić, *Iz naše narodne epike, I dio. Hajdučke borbe oko Dubrovnika i naša narodna pjesma*, Svjetlost, Sarajevo, 1959, стр. 154). Радмила Пешић примећује да су живот на граници и друштвени односи ускока и мартолога реално приказани у овим песмама као сукоби који нису увек епски подвизи (Р. Пешић, *Старији слој песама о ускоцима*, *Анали Филолошког факултета*, 1967, св. 7, Београд, стр. 50). У предговору антологији епских песама о хајдуцима и ускоцима Б. Сувајинић истиче да се „старији слој песама о ускоцима у *Ерлангенском рукопису*, у односу на Вукову збирку, одликује порознијом границом између елемената хајдучије и хајдуштва“, а да су догађаји „многа ближи историјској стварности и реалном животу“. „Однос унутар хајдучке дружине приказан је без улепшавања и сиске идеализације.“ (Б. Сувајинић, *Хајдуци и ускоци у народној поезији*, предговор антологији *Епске песме о хајдуцима и ускоцима*, Гутенбергова галаксија, Београд, 2003, стр. 46)

¹⁰ С. Назечић је у *Ерлангенском рукопису* претбројао 42 песме о хајдуцима и ускоцима, од којих 15 говора о сукобу међу хришћанима. (S. Nazčić, *нав. дело*, стр. 164)

¹¹ У том Хатица Крњевић види поклапање с историјски тачним првобитним узроком одметништва. (Н. Крњевић, *Živi palimpsesti ili o usmenoj književnosti*, Nolit, Beograd, 1980, стр. 251)

¹² Н. Крњевић, *нав. дело*, стр. 247.

двеју војних сила које се свађају и мире, па повремено заборављају своје поданике. Основне етичке норме међају се под императивом „преживети“, а управо такве реалије чувају песме *Ерлангенског рукописа*.

Сличан одраз стварности доноси и песме о сукобу хришћанских чета (нпр. песме бр. 64, 80, 97) или чете и усамљених одметника (бр. 106, 156). Задобијање трофеја, оружја, тока, перја и калпака, разумљив је повод за напад у епском свету, али је брисање конфесионалне границе и танка линија између непријатеља и савезника свакако специфичност ове збирке у односу на касније записе, у којима су нове историјске околности буђења националне свести посепиле епску идеализацију¹³, па су и помени свађе у истом табору ређи.

Тему раскола у чети овде обрађују песме бр. 66, 118, 135, 136. Хајдучка пракса забележила је побуне, промену харамбаша, капетана и демократско начело у њиховом избору, према јунаштву¹⁴. Принцип вође наглашен је у песмама бр. 17, 66, 164. Његов статус доведен је у питање у песми бр. 118 – о сукобу Мијата арамбашице и Вида Жеравице око окованог крила – ознаке старешинства¹⁵, а сумња у јунаштво изречена је у свађи Ускока Радојнице и Иве Сењанина (песма бр. 135). Исправно понашање налаже послушност вођи; о томе сведоче примери у којима чету напушта добра срећа, а расколници бивају кажњени (нпр. песма бр. 66). Ако казна ипак изостане, сукоб се прекида или разрешава помирењем, без мртвих глава (бр. 118 и 135).

Хијерархијској социјалној релацији јунак – старшина чете близак је и однос јунак – поглавар (цар, краљ, бан). Интересантно је да принцип неприкосновеног владара није доминантан у песмама *Ерлангенског рукописа*. Инвертовање позиција надређеног и подређеног типично је за Маркове сусрете с царем¹⁶ на дивану (овде у песми бр. 87). Његов пример следе Нинко и Никола (бр. 82), Асанага (бр. 142) и Јован Шандић, који чак погуби задарског бана када оптужи ускоке да сарађују с Турцима Гламочанима (песма бр. 63). Идеал „дјеце самоволне“, која немају шта да изгубе и не признају туђу власт изнад себе¹⁷, на тај начин се шири и постаје један од принципа ове, у много чему, нехомогене збирке. Други принцип је свакако ближи феудалном начелу службе и оданости владару (о верним вазалима у различитим таборима певају песме бр. 59, 73, 77, 83, 88, 138).

На супротном полу налази се однос јунак – слуга. У овом зборнику маркиран је једино поступак неверног слуге и то у слици о преудаји љубе у господаревом одсуству (песма бр. 78). Негативна карактеризација слуге и љубе и кажњавање преступника у епилогу индиректно говоре о моралној осуди издајника и прељубнице. Јунаку, верном слуги, дозвољено је да наплати го-

¹³ S. Nazečić, *нав. дело*, стр. 160. Р. Пешић на одабраним варијантама из *Ерлангенског рукописа* и Вукових збирки прати промене и пут сазревања наше епике у размаку од једног века. (Р. Пешић, *нав. дело*, стр. 49–66)

¹⁴ М. Стојановић, *Хајдучи и клефти у народном песништву*, САНУ, Балканолошки институт, посебна издања, књ. 18, Београд, 1984, стр. 62–70.

¹⁵ М. Стојановић, *нав. дело*, стр. 69.

¹⁶ С. Самарџија, *Биографије епских јунака*, Друштво за српски језик и књижевност Србије, Београд, 2008, стр. 120.

¹⁷ Н. Кртјević, *нав. дело*, стр. 258.

дине бесплатне службе – крађом сестре или коња господара (песме бр. 50, 111, 161).

Овде се већ успоставља још једна релација која подлеже етичком просуђивању, а то је однос јунак – девојка. Углавном се веже за женидбене сижее. Сижејно активан лик невесте¹⁸ подразумева често предузимљиву девојку, која иницира отмицу, предлаже заједничко бекство или пристаје да промени веру и пође за гласовитог јунака из супротног тора (песме бр. 50, 160, 161). Овакав поступак не повлачи негативну конотацију; то је потврда вредности одабраног јунака. Тему хајдучког напада на сватове обрађују песме бр. 15, 109 и 180. У баладично интонираној песми бр. 180 хајдуци поступају крајње сурово – убију све сватове, младожењу, редом обљубе девојку, која потом изврши самоубиство, а при том њихов чин није директно осуђен; у песми бр. 109 разбијају сватове, убијају два брата женика, а бан Маријан у песми бр. 15, на невестину молбу, одустаје од пљачке сватовске поворке, уз то још и обдари девојку и пошаље јој пратиоце кроз гору (истицање витешког кодекса, значаја молбе, братимљења). Различити поступци нападача у овим примерима и дихотомна оцена догађаја указују на зачетак промена и исти пут постепене епске идеализације и удаљавања од хроничарског приказивања, који су истраживачи већ уочили упоређујући песме о хајдучком нападу на сватове у старијим записима и каснијим збиркама¹⁹. Делија-девојка налази се у функцији јунака, преузима његов делокруг и атрибуте, а њени подвизи су јаче наглашени будући да као жена умањује вредност савладаног противника, а и зато што јунаштом надилази своју пословично слабу природу (нпр. песма бр. 125 о калауз девојци која проводи чету кроз заседе у савским луговима).

У сфери породичних односа епске песме предност дају духовном сродству²⁰, и то првенствено побратимству. *Ерлангенски рукопис* у томе не одступа од целокупног епског фонда и општих норми патријархалног друштва. Братимљење у невољи исто је тако свето и неприкосновено као и непрорачунато заветовање два јунака или јунака и девојке и надилази етничке и конфесионалне границе.

Доминација осталих породичних односа у епском ткиву песму видљиво помера ка полу новелистичких, породичних песама, неретко баладичне интонације. Релације отац – син и ујак – сестрић позитивно су осветљене. Изузетак је једино песма бр. 134, о жртвовању Јанковог сестрића Вукосаве уместо њега, али је овде сачувана успомена на древни обичај авункулата²¹ и

¹⁸ О типовима женидбе и типологији невеста видети Д. Петковић, *Типологија епских песама о женидби јунака*, Чигоја штампа, Београд, 2008, стр. 15–102 и стр. 151–177.

¹⁹ Б. Сувајинић, *нав. дело*, стр. 44–45. и S. Nazečić, *нав. дело*, стр. 202–216.

²⁰ Говорећи о кумству и братимству, С. Самаринија наглашава да је духовно сродство један од битних елемената епске портретизације, који никако не умањује јунакове херојске црте. Заштита једнаких или слабијих и помоћ коју јунаци „очекују или траже, показује да се до права на славу не стиже само кроз тешка искушења или огледања на мегдану“ (С. Самаринија, *нав. дело*, стр. 122).

²¹ П. Влаховић мисли да је ово најстарија јужнословенска песма о авункулату, обичају узајамног обавезивања између ујака и сестрића. (П. Влаховић, *Трагови авункулата у јужнословенској и арбанашкој народној поезији*, „Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор“, XXXVIII, св. 1–2, 1972, Београд, стр. 82–91 и *Трагови авункулата у јужнословенској народној поезији*, „Гласник етнографског музеја“, књ. XIX, 1951, Београд, стр. 205–215)

иницијални обред посвећивања неофита у тајне ратничке дружине²². Кнез Владисав, отац Милије чобанина, не може да гледа синовљево погубљење, па тражи да Турци најпре њега убију (песма бр. 47). Грујица остаје уз Новака и када га, остарелог, сви у чети напуштају (бр. 66), а посебна нежност избија из везе Грује и нејаког Стевана у песми о неверној Грујовици (бр. 117). С друге стране, однос браће увек гравитира од велике љубави ка непријатељству (песме бр. 112, 121).

Женски чланови породице: мајка, сестра, љуба, постављају се опозитно на бинарној етичкој осн – или су невернице или су привржене јунаку. У складу с тим се и процена њихових поступака креће од осуде до глорификације. Мајка²³ је или брижна, привржена, мудри саветодавац и морални стуб или је то похотна удовица која сина доживљава као сметњу. Најбројнији су, у овој групи, сижен који уздижу братско-сестринску љубав и они у којима се испитује верност љубе. Формулативна казна неверне мајке, сестре и љубе је, иако жестока и крајње сурова, етички оправдана (песме бр. 71, 78, 117, 129, 151, 162). Имплицитна дидактика коју открива слика породичних односа у *Ерлангенском рукопису* не одступа од општих епских идеала – сугерише складну патријархалну задругу.

Осим ових утканих моралних кодова, напоре до постоје и експлицитне етичке норме, у форми директних ауторских и рефлекторских коментара. Јављају се на нивоу номенклатуре и атрибуције, у облику развијених похвала, покуда, сентенци, које се пак могу додатно маркирати постављањем у задње оквири, тј. у завршне формуле, или у поенту.

На почетном, јединичном нивоу већ номенклатура или једна реч као средство атрибуције функционишу као коментар, те откривају тачку гледишта и став певача. Именујући јунака на почетку песама бр. 77 и 126 као „Туре“, певач истиче своју наклоност младом, неискусном јунаку, те тако не оставља дилему за тумачење даљих јунакових акција. Деминутивни „сестрица“, „сеја“, „братац“, „брајан“, „дружиница“ налазе се на позитивном полу, исто као и атрибути „млад“, „нејак“, „лепа“ и стални епитети „соко“, „јунак“, „витез“, „курвић“. Било да их изричу јунаци или сам певач, у служби су епске карактеризације и етичке идеализације, с напоменом да када долазе из уста рефлектора, имају и повратно значење, тј. двоструку функцију – и коментара, и аутокоментара. Нпр. када харамбаша Билушић Илија у песми бр. 163 тепа својој дружини и назива саборце још браћом и јунацима, то говори не само

²² О ратничким дружинама, вуковима, обреду иницијације, искушавању ватром и ујаковој улози у увођењу младог ратника у свет одраслих више у: А. Лома, „*Женидба са препрекама*“ и *ратничка иницијација*, Кодови словенских култура, 3, 1998, Београд, стр. 208–215. и А. Лома – *Пракосово. Словенски и индоевропски корени српске етике*, Балканолошки институт САНУ, Београд, 2002, стр. 85–87.

²³ Интересантан је лик Маркове мајке који још није улеспан и потпуно идеализован као у Вуковим збиркама. Чак није фиксиран ни номенклатуром, а у песми бр. 124 име Јепросима посли Маркова љуба. У сижеу о ратнику који хоће да постане орач, она своју жељу да Марко остави лош занат изражава не молбом, већ клетвом, а у песми бр. 151 реагује љутњом на синовлен подсмех њеном начину одевања, па тек онда одаје љубино исверство.

да му је дружба храбра и одана него да и он оличава идеал доброг старешине, те да су сви његови даљи поступци позитивно обележени.

Исто функционишу и развијене похвале – уздижу и похваљене јунаке, али из етичке визуре, и оне који их изричу. Лепе речи о јунацима углавном потичу од противника, прерушених приповедача²⁴, иза чијих речи певач заклања свој суд²⁵. Сцене у којима они процењују карактер и поступке својих супарника носе реторички и дидактички потенцијал.²⁶ Ленчеш капетан хвали Раку (песма бр. 81), клишки харамбаша Билушић Илију (бр. 163), а Пилип Драгиловић (бр. 124), који се хвалисао да је најбољи јунак и да ће савладати Марка, кори љубу што није боље Марка дочекала:

„Оно ми је Марко Краљевнићу,
оно је јунак од Прилепа града,
комено сада није нигде пара...“

Завршна похвала припада владару – цар истиче јунаштво Марка, свог пркосног поданика (песма бр. 87), или се диви Старини Новаку јер вреди више него сва царева војска (бр. 67). Најчешће финална глорификација потиче од певача. Нпр. уздизање калауз девојке (песма бр. 125). У песми бр. 17, о чети Мандушића Вука која задобија богат плен после много дана несреће и јаловог хајдуковања, певач проширује и уопштава похвалу Вуковом милосрђу на стих који сигнализира излазак из света епске песме: „нек су здраве све јуначке главе“. Ово је редак пример опште завршне формуле у овом зборнику.

И покуде, прекори егзистирају највише у форми неангажованог коментара. Задарски бан (песма бр. 63) сумња у поштење и оданост ускока:

„Састале се курва и ђидија,
продајете Турке у кауре,
а кауре по свој земљи турској.“

Формулативна карактеризација љубе мења се у прекору Поповић Стоја-на упућеном неодлучној Анђелији :

„Што си стала, љубо *невјерна*?
Ја помози мени, ја Малети.“

Аутокоментар о свом положају и прекор Сењанкама због понижења које трпи (воде га као коња у поводу) саопштава Брдарић Мршан у писму побратиму (песма бр. 74).

²⁴ V. But, *Retorika proze*, Nolit, Beograd, 1976, стр. 171.

²⁵ С. Самарџија, *Типови и улога коментара у усменој епци*, у зборнику *Коментар и приповедање*, Центар за научни рад, Филолошки факултет Универзитета у Београду, Београд, 2000, стр. 39.

²⁶ В. Бут говори о сценама и личностима измишљеним само да помогну читаоцу. У њима рефлектори, које Хенри Џејмс назива „*ficelles*“, коментарима помажу да читалац схвати причу. (Vejn But, *нав. дело*, стр. 117–118)

Поменути су већ вербални окршаји. Иако вређање међусобних непријатеља има своје оправдање у изазивању противника и стицању психолошке предности, па је тако уобичајени, немаркирани сегмент епског двобоја, певач ипак пажљиво бира и уклапа речи јунака и противника. Противник је тај који вређа јунака и нељубазношћу одговара на љубазност, молбу, а и ако размене увреде, јунак никад први не започиње вербални дуел. Нпр. сусрет Дурле Латинина и хвалисавог Асанага (песма бр. 114) отпочиње овако:

„Салам алах Турчин Асанага,
устан де да се поздравимо.“
Вели њему Турчин Асанага:
„Стани, почекај, задарско копице,
да т' научим с ким ћеш бојак бити.“

У песми бр. 98 Илија Смиљанић назива бога Јелечковић Муји, а овај њега „ромом козом“ и „приморским копилетом“, на шта ће тек Илија реаговати пејоративом „потурицо једна“. Жестина Марковог гнева излиће се када на његове молбе Турци два пута одговарају псовањем родитеља (песма бр. 87), или када љубазно поздрави љубу Пилипа Мацарина, а она га отера речима „пустаијо једна“ (песма бр. 114). У истој песми надмени Пилип поступа слично као и његова љуба:

„Да ту ли си, кесеијо једна!“
Пак узима буздована свога,
бије Пилип и коња и Марка,
коња бије отрагу по сапи,
Марка бије по левој мишници.
Али му Марко лепо говорио:
„Не чини кавге, Пилипе војвода,
Него ходи да пијемо вина.“

Исход борбе, лака победа противника, баца уназад светло и на њихов мегдан речима, те потцртава витешко ословљавање и лепо васпитање као епски и етички идеал.

Исту функцију има молба Богу пре предузимања акције. Јунак који то не заборави, осигурава победу, а истовремено се његова скромност, религиозност, уздање у јачу силу него што је он сам, истичу као једини исправан гест (нпр. варијанта о болесном, умирућем јунаку који спасава част своје сестре и излази на мегдан Арапину, песма бр. 110). Певачево обележавање два супротна поступка функционише као сигнал његове наклоности, а уједно је похвала јунака и осуда противника.

Рефлекторске сентенце су сублимација највиших патријархалних вредности, које деле и певач и колектив. У песми бр. 157 Секула уздиже ратнички идеал:

„...волим бити другом арамбаши,
него бити драгој дрвоноша.“

Љубичић Вучко прекорева Ивана Сењанина и кроз питања изриче оправдане поводе за сукоб: псовање мајке, обљубу љубе или изазивање на мегдан (песма бр. 106). Да и начин егзекуције осветљава етички и херојски статус јунака, потврђује Старина Новак (песма бр. 67) у словенској антители о избору смрти:

„...нисам курва да ме коња тергаш,
ни херсузин да мећеш на ватру,
већ сам јунак, под мач главу дајем.“

Експлицитни дидактички искази јунака рефлектора најмаркиранији су у поенти. Њима се заокружују и осветљавају поступци ликова. Упечатљива је Новакова апострофа Алексиној глави, даворија над злом судбином расколника (песма бр. 66). Певачева поента је уклопљена најчешће у формулу повратка из акције, у којој епитет „лијепо“ вреднује минули догађај. Исту функцију има и поглед у будућност – податак да ниједан рањени Турчин неће преживети (песма бр. 163) или порука непријатељу да не удара на војводу Јанка (бр. 133) носе исти смисао – глорификација националног јунака и његове борбе.

Треба још обратити пажњу на улогу коментара у песмама које су поделиле истраживаче²⁷, а то су оне у којима се угао посматрања мења или га је, пак, тешко докучити. Колебљив²⁸ или неутралан певач дилема је која повлачи још једну – ону о припадности одређеној професионалној заједници. Управо је присуство или одсуство коментара оно што ствара тешкоће у прецизном одређивању тачке гледишта.²⁹

У групи песама о борби између хришћана је песма бр. 64, о сукобу чете Грануловић Мате и Сењана. Певач је све време уз Мату, прати његову „огњевиту“ чету, његово јунаштво и брижљиво поступање према саборцима, не пропушта да истакне бег Сењана, али ни да, демократски, похвали доброг нишанцију који убија Јована, Матиног калауза. У песмама бр. 106 и

²⁷ Почев од Г. Геземана, бројни истраживачи су, по разним критеријумима, разврставали песме на хришћанске и муслиманске, или су покушавали да их вежу за одређену средину, али су и до данас неслагања велика. Упореди: Г. Геземан, предговор *Ерлангенском рукопису старих српскохрватских народних песама*, Сремски Карловци, 1925, стр. I-CXLVIII; Д. Костић, *Ерлангенски рукопис старијих српскохрватских народних песама*. Издао др Герхард Геземан, проф. Универзитета у Прагу, 1925, Јужнословенски филолог, 1926-7, књ. VI, Београд, стр. 278-295; Д. Проћанска, *Најстарији рукопис српско-хрватских народних песама*, Књижевни север, књ. 4, јануар – децембар, 1928, Суботница, стр. 392-396; Alois Schmaus, *Studije o krajiškoj epici*, Rad JAZU, 297, Zagreb, 1953, стр. 89-240; Х. Кријевић, *Муслиманске песме „Ерлангенског рукописа“*, Зборник историје књижевности САНУ, Одељење литературе и језика, књ. 7, 1969, Београд, стр. 209-268; С. Матић, *Нови огледи о нашем народном епу*, Матица српска, Нови Сад, 1972, стр. 235-252; Д. Вутиновић, *Епска народна традиција муслимана Босне и Херцеговине од почетка XVI vijeka do pojave zbirke Koste Hörmanna (1888)*, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu. Etnologija, sv. XXVII-XXVIII, Sarajevo, 1972/73, стр. 20-41; Н. Крмјевић, *Živi palimpsesti ili o usmenoj književnosti*, Nolit, Beograd, 1980, стр. 237-277.

²⁸ Н. Крмјевић, *Živi palimpsesti ili o usmenoj književnosti*, Nolit, Beograd, 1980, стр. 243. и Х. Кријевић, *Муслиманске песме „Ерлангенског рукописа“*. Зборник историје књижевности САНУ, Одељење литературе и језика, књ. 7, 1969, Београд, стр. 238.

²⁹ Д. Ивановић примећује да енкодирати коментар значи разумети ауторове намере. (Д. Ивановић, *Ка проучавању коментара*, у зборнику *Коментар и приповедање*, Центар за научни рад, Филолошки факултет Универзитета у Београду, Београд, 2000, стр. 12)

135 почетна номенклатура, локализација и опис декларишу Ивана Сењанина као протагонисту, да би потом певач стао иза неангажованог коментара Вучка Љубичића, односно Ускока Радојнице, у којем Иваново јунаштво долази у питање. У обе песме певач покушава да неутрално прикаже супротстављене јунаке. Проклиње заказивање Ивине пушке, а с друге стране Вучков хитац је „као гром из ведра неба“, а други пут Ивин и Радојичин промашај пропрати истим речима „бог и срећа даде“. Замућен смисао у песми бр. 106 само ће делимично разбистрити иронична опаска певача да је Иван погођен „на зло место“³⁰, „у кољено десно“, а у песми бр. 135 певач до краја остаје неутралан. Слична је ситуација и у песми бр. 80, о ропству и ослобађању харамбаше Вука. Чин неверног Вуковог побратима Плетикосе Павла, који не доноси обећани откуп, остаје по страни, управо због одсуства било каквог коментара.

Исто као што скривају, коментари у неким песмама о сукобу ускока и Турака помажу у ближој локализацији певачеве позиције. Нпр. у песми бр. 90 радња организована у двострукој композиционој схеми, „зов виле“ и „гавран гласоноша“, почива на лику Иве капетана, али два пута поновљен опис „глава му се по Босуту ваља“, праћен вилиним коментаром о залудности његове лепоте и јунаштва, померају певачеву тачку гледишта на супротну страну. Песма бр. 94 говори о сукобу 60 Сењана и 30 Удбињана на мору. Овај однос снага и погибија гласовитих ускока могу да заварају. Прави смисао показују стални епитети „огњевита“ (сењска) и „проклета“ лађа (турска), као и певачеви коментари – клетве пушкама које на „зло место“ погађају ускоке и кољу их „како јагње о Ђурђевој данку“, затим описи погибије – ускоци се поводе и падају на руке својих другова, а Турци се „сваљују“ у море. Слично је плашљивост Смиљанић Илије у песми бр. 98 неутралисана не само његовом победом него и, како је већ поменуто, витешком доминацијом над Јелечковић Мујом у вербалном мегдану. Нарација у песми бр. 120 прати робовање и покушај ослобађања Мустај-бега личног из тамнице жељинског бана. У завршници, Мустај-бег се наруга бану, увреди га и ускрати му три драга камена, а потом га бан убија, одричући се траженог откупа, и иронично му враћа све драгоцености. Право решење о углу певача не дозвољава ни песма бр. 128. У првом делу истичу се јунаштво и лидерство Мурата арамбааше, малобројнији „Удбињани витезови“, да би финале припало Сењанима, „мрким вуцима“. Као што исход не може да одреди из које средине песма потиче³¹, тако ни експлицитни атрибут „каурски“, „ђаурски“, када се у песми јави, није поуздан ослонац за њено етничко декларисање (нпр. у песми бр. 79, сагледаној из хришћанске перспективе, у којој Иван Карловић ослобађа сестру из турског ропства).

³⁰ Песму бр. 131, о издаји Вида Маринчића Јуриши војводи од стране његовог побратима Јелечковић Мује, Г. Гезман је одредио као хришћанску управо на основу коментара о „злом“ и „добром месту“ на које погађа Видова, односно, Иванова пушка. (Г. Гезман, *нав. дело*, стр. LXXV)

³¹ Х. Криљевић, *Муслиманске песме „Ерлангенског рукописа“*, Зборник историје књижевности САНУ, Одељење литературе и језика, књ. 7, 1969, Београд, стр. 229.

И реална историјска пракса, и песме ове збирке, како је већ више пута истицано, знале су за борбе између ускока (хајдука) и Турака, али и за њихову сарадњу, побратимство, за свађе у истом табору и сукобе међу хришћанским четама, али и за мирења, удруживања. Идеал јунаштва, ма са које стране оно долазило³², високо је истакнут, као усталом и способност преживљавања у специфичним околностима, а при том, ова два принципа не морају бити у колизији. Ако се томе дода и глорификовање витешког понашања, слоге, верности вођи, породици, итд., дакле, општих, свевремених моралних принципа, намеће се закључак да разноврдне, нехомогене епске песме *Ерлангенског рукописа* уједињује управо заједнички етички кодекс патријархалног друштва.

Кључне речи: етичке норме, поступци и релације јунака, ауторски и рефлаторски коментар, тачка гледишта.

ЛИТЕРАТУРА

- П. Бочков 1994: *Непознатијт јунак*, Издастелство на Българската академия на науките, София.
- М. Браун 2004: *Српскохрватска јуначка песма*, Завод за уџбенике и наставна средства, Вукова задужбина, Матица српска, Београд, Нови Сад.
- V. But 1976: *Retorika proze*, Nolit, Beograd.
- Ђ. Buturović 1972/73: *Epska narodna tradicija muslimana Bosne i Hercegovine od početka XVI vijeka do pojave zbirke Koste Hörmanna (1888)*, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu. Etnologija, sv. XXVII-XXVIII, Sarajevo, стр. 237–277.
- П. Влаховић 1972: *Трагови авункулата у јужнословенској и арбанашкој народној поезији*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, XXXVIII, св. 1–2, Београд, стр. 82–91. и *Трагови авункулата у јужнословенској народној поезији*, Гласник етнографског музеја, књ. XIX, 1951, Београд, стр. 205–215.
- Г. Геземан 1925: *Ерлангенски рукопис старих српскохрватских народних песама*, Сремски Карловци.
- Г. Геземан 1925: предговор *Ерлангенском рукопису старих српскохрватских народних песама*, Сремски Карловци, стр. I–CXLVIII.
- Д. Иванић 2000: *Ка проучавању коментара*, у зборнику *Коментар и приповедање*, Центар за научни рад, Филолошки факултет Универзитета у Београду, Београд.

³² Н. Крњевић, *Živi palimpsesti ili o usmenoj književnosti*, Nolit, Beograd, 1980, стр. 243.

- Д. Костић 1926–7: *Ерлангенски рукопис старијих српскохрватских народних песама*. Издао др Герхард Геземан, проф. Универзитета у Прагу, 1925, Јужнословенски филолог, књ. VI, Београд, стр. 278–295.
- Х. Крљевић 1969: *Муслиманске песме „Ерлангенског рукописа“*, Зборник историје књижевности САНУ, Одељење литературе и језика, књ. 7, Београд, стр. 209–268.
- Н. Крпјевић 1980: *Živi palimpsesti ili o usmenoj književnosti*, Nolit, Beograd.
- А. Лома 1998: „Женидба са препрекама“ и ратничка иницијација, Кодови словенских култура, 3, Београд, стр. 196–217.
- А. Лома 2002: *Пракосово. Словенски и индоевропски корени српске епике*, Балканолошки институт САНУ, Београд.
- Ј. Lotman 1976: *Struktura umetničkog teksta*, Nolit, Beograd.
- С. Матић 1972: *Нови огледи о нашем народном епу*, Матица српска, Нови Сад.
- С. Назеџић 1959: *Iz naše narodne epike, I dio. Hajdučke borbe oko Dubrovnika i naša narodna pjesma*, Svjetlost, Sarajevo.
- Д. Петковић 2008: *Типологија епских песама о женидби јунака*, Чигоја штампа, Београд.
- Миодраг Стојановић 1984: *Хајдуци и клефти у народном песничтву*, САНУ, Балканолошки институт, посебна издања, књ. 18, Београд.
- Р. Пешић 1967: *Старији слој песама о ускоцима“*, Анали Филолошког факултета, св. 7, Београд, стр. 49–66.
- Д. Prohaska 1928: *Najstariji rukopis srpsko-hrvatskih narodnih pesama*, Књижевни север, књ. 4, јануар – децембар, Суботица, стр. 392–396.
- С. Самарџија 2000: *Типови и улога коментара у усменој епизи*, у зборнику *Коментар и приповедање*, Центар за научни рад, Филолошки факултет Универзитета у Београду, Београд.
- А. Schmaus 1953: *Studije o krajiškoj epici*, Rad JAZU, 297, Zagreb.
- Б. Сувајинић 2003: *Хајдуци и ускоци у народној поезији*, предговор антологији *Епске песме о хајдуцима и ускоцима*, Гутенбергова галаксија, Београд.
- Н. Тимченко 1966: *Две песме о Краљевићу Марку у „Ерлангенском рукопису“*, Књижевност и језик, св. 3, Београд, стр. 311–315.

Danijela Petkovic

ETHICAL CODES OF THE PATRIARCHAL CULTURE IN THE EPIC POEMS IN THE „ERLANGEN MANUSCRIPT OF OLD SERBO-CROATIAN FOLK POEMS“

(Summary)

Although the obvious religious, ethnic and geographical diversity in the epic poem of our oldest collection, since it comes from a lot of narrator in the Military Border, general norms of patriarchal society have been well established indirectly - through the actions of heroes, and their mutual relations, relations to family members and relations the hierarchical social axis (car, leader, servant). Each hero's action implies the outcome, and he indirectly reveals the narrator and the areas position (praise or condemnation). Explicit marking didactics and socially desirable behavior are present in a lot of search-

light and copyright comments (nomenclature, attributions, praises, scoldings, verbal duel, sentences, the points, the final formulas). Visible and interwoven ethical norms are resistant even to change the point of view in the same poem.